

Közös tanulságok, kérdések és válaszok harminc és száz év után

Lehetnek-e közös, megfontolandó tanulságai a száz évvel ezelőtti trianoni békediktátumnak és a (leegyszerűsítve) harmincéves közép-európai rendszerváltoztatásnak? Vajon van-e a kettős évfordulónak máig ható üzenete? Milyen hasonlóságai tapinthatók ki a magyar közösségi emlékezetben? Talán túlzottan és megengedhetetlenül rövidítve így hangzanak azok a kérdések (és egyben kihívások), amelyekre a *Hitel* főszerkesztőjének témameghatározó levele választ vár.

Ha arra gondolunk, hogy 2020-ban éppúgy benne élünk a trianoni szétszakítottság fájón sajnó valóságában, mint a politikai-gazdasági rendszerváltoztatás alkotta világban, egyértelmű lehet az igenlő válaszunk. 1920 és 1990 kiindulópontjait vizsgálva mégis első látásra azt mondhatjuk: nehezen találhatnánk két ellenkezőbb előjelű eseménysort történelmünkben. Egyik oldalról egy sokkoló, feldolgozhatatlan, kívülről ránk kényszerített „szerződés”, a másiktól a kommunista diktatúra, a szovjet megszállás és a több évtizedes rabság megszüntetésének, a szabadság visszaszerzésének régen várt dátuma. Nem csak az írás meghosszabbításának vágya vezet akkor, amikor az első válaszlehetőség mellett teszem le a voksomat. Bár a kiindulópontok eltérők, nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy ahogy bármilyen esemény, úgy Trianon és a rendszerváltoztatás megítélése is dinamikusan alakul a magyar társadalom gondolkodásában. Az előjelek ennek szellemében is változók. Ahogy mást jelentett Trianon – mint esemény és mint jelkép – 1920-ban, 1938-ban és 1945-ben (vagy akár 1990-ben), úgy a rendszerváltoztatás – és az azzal kapcsolatos várakozások – megítélése sem ugyanaz 1994-ben, 2002-ben vagy éppen 2010 után. Trianon a hozzákapcsolódó jelenséghalmazzal együtt maga a mélypont – a „nagy háború” és a folyamatos rendszerváltoztatások, majd a békediktátum szellemi, lelki, társadalmi és gazdasági következményei példátlan mértékben véreztek ki a magyar társadalmat. Innen csak felfelé vezethetett az út. Már a megmaradás is ünnep.

Trianon a régi Magyarországot – és ezzel az összmagyarság Kárpát-medencében csoportosuló részét – megosztotta, az új, 93 ezer négyzetkilométeren belül azonban példás egységet teremtett a „nem, nem, soha!” dacos üzenete köré. A magyar társadalom és közgondolkodás jelentős része arról is meg volt győződve – a török hódoltság magyar birtokosaihoz hasonlóan –, hogy mindaz, ami történt, csupán ideiglenes, múlt epizód. A revíziónak – értsünk rajta területit, etnikait, esetleg bármilyen más érdekekre hivatkozót – nem volt alternatívája. A békediktátum által szabott kényszerpálya nemcsak a szomszédos államokhoz való viszonyulásunkat, de nemzetközi kitekintésünket is meghatározta. A háború küszöbén vagy már a világháború alatt végbemenő korántsem teljes revízióra épülő, ugyanakkor az etnikai jelleghez a trianonihoz képest általában jóval inkább ragaszkodó rendezés – mint ma már tudható, de alighanem a háború kimenetelének bizonytalansága és a szembenálló felek kölcsönös elégedetlensége okán akkor is sejthető volt – tisztavirág-életűnek bizonyult. A közvéleményben kialakult Trianon-képet ráadásul tovább bonyolította, hogy elkülönültek maradók és visszatértek, a konfliktusokat pedig az amúgy igényelt (és meg is ígért) regionális autonómiák elvetése is tetézte.

A második világháború elvesztése után nemcsak, hogy súlyosbítva tért vissza Trianon – Párizs az 1920-as határok megerősítésén túl csehszlovák-magyar viszonylatban még három falut a szomszéd ország számára ítelt, ráadásul az ország gyakorlati szuverenitását sem adta vissza, sőt kisebbségi garanciákat sem tartalmazott –, de a hozzá való viszonyulás is gyökeresen megváltozott. A kommunista diktatúra kiépülésével az internacionalista–szocialista testvériség jegyében a politikai hatalom a két világháború közötti Juhász Gyula-féle meghatározás – „Nem kell beszélni róla sohasem, de mindig, mindig gondoljunk reá”¹ – helyett a nem szabad beszélni róla sohasem, és tilos/felesleges gondolni rá, kimondatlan tézisért ültette el a társadalom arra fogékony tagjainak fejében. Az ideiglenesség korábbi érzetének nyoma sem maradt. A magyar társadalom jelentős részéből ugyanakkor ekkor még nem sikerült teljesen kiölni a határon túli magyarokkal való szolidaritás tudatát/vágyát. A hősiességében párját ritkító 1956-os forradalom hosszú ideig utolsó tanúságtétele volt a nemzeti összetartozástudatnak: a szívek együtt dobbantak határon innen és túl, elég, ha a Magyarországra átszökő fiatalokra, majd az Erdélyben vagy éppen Kárpátalján elítélt diákokra gondolunk. 1956 – az 1920 és 1990 közötti időtengely szinte pontos félútván – e kérdésben is cezúrát jelentett. Ahogy az utódállamok a forradalmat – amelynek tovaterjedésétől a blokk kommunista pártjai rettegtek – a magyar kisebbség örökös rebellis mivoltának jeleként értékelték, és elindították a leszámoló hadjáratot (leginkább Romániában), úgy a magyar hivatalos politika is a nemzeti gondolatban vélte megtalálni az addig nyilván nem kellőképpen megsemmisített

1 Juhász Gyula: Trianon. *Délmagyarország*, 1927. 06. 04. A vers természetesen éppúgy kimaradt a költő gyűjteményes, „összes műveit” tartalmazó, szocializmusban kiadott köteteiből, mint más óriásaink hasonló tematikájú versei/írásai.

legfőbb ellenséget. A nemzeti kérdésre fogékony értelmiséget a politika elsősorban a birtokon kívüliség amúgy valós tényével revolvertelte: eszerint a magyar kormány vagy párt tiltakozása a szomszédos államoknál csak az ottani magyarságnak ártana. A kérdésben sokáig legfeljebb apró változásokat lehetett elérni és érzékelni – a nemzeti kérdéstről való közbeszéd tágításában a nemzetben gondolkodó értelmiség túlértékelhetetlen szerepet játszott (elég csak Illyés Gyula, Csoóri Sándor, Für Lajos ébresztő esszéire és tanulmányaira gondolnunk). A rendszerváltoztatás – amelyhez a jogos várakozások és remények mellett illúziók is jócskán tapadtak – sokkal nagyobb teret nyitott a jövődőlés számára. Ahogy Csoóri Sándor írta a magyar rendszerváltoztatás pillanataiban: Trianon után „az eszelős fájdalom közben is volt valami remény. A csakazértis reménye. Az összekapaszkodásé. A határok kiigazításának föl-föllobbanó víziója. Mostanára ez mind kihűlt.”² A rendszerváltoztatás tágította a mindennapi élet és a véleménynyilvánítás szabadságát, ugyanakkor – bár a nemzetben gondolkodó értelmiség tudta: az internacionalista kommunizmus nemzetellenes érzéketlenítő hadjárata hagyott nyomokat a magyar társadalom érték tudatában – keserű csalódást jelentett az azzal való szembesülés, hogy a társadalomban és a közvéleményben is mennyire szétfoslott a korábban természetesnek vett szolidaritás tudata. 2004. december 5-e és az azt megelőző, egészséges közbeszédű és fejlődésű országban teljesen értelmezhetetlen kampány csupán a jéghegy „csúcsa” volt. Ki gondolta volna, hogy alig másfél évtized után megtörténhet mindez egy olyan országban, ahol százezres tömeg tett tanúságot az erdélyi honfitársak melletti kiállásáról a diktatúra utolsó időszakában, és ahol szinte kifogyhatatlan szolidaritás mutatkozott a temesvári forradalom után? Csoóri Sándor mindezt a népszavazás után nem sokkal írt drámai, e hasábokon közölt esszéjében egyenesen a demokrácia és a rendszerváltoztatás eszméinek megrendüléseként, a diktatúra nemzetellenességének továbbéléseként ábrázolja: „Eddig a napig – jöllehet fogszikorgatások és szégyenkezések közben – elfogadtam a demokrácia magyarországi kereteit, játékszabályát. Még a demokrácia sejtjeibe beleivódó, sőt átörökíthető kisebb-nagyobb bűnöket is. Reméltem, hogy a sok megpróbáltatást átvészelt szervezet: az ország – netán maga a nemzet is – lassan-lassan majd salaktalanítja magát, s megtisztul bennünk a múlt. December 5-én véglegesen kiderült, hogy égbekiáltó butaság és jóhiszeműség volt ez az egész. A közép-európai demokráciák olyan vadházasság szülöttei, melyben a megtermékenyítő fél maga a kommunizmus volt.”³ Kétségtelen tény: az a sötét adventi vasárnap – Trianon és a rendszerváltoztatás csalódásainak valamiféle metszéspontján – sokat elmond a demokrácia magyarság általi belakásának folyamatáról és annak állandósult zavarairól. A Csoóri-esszé mindazonáltal olyan, általánosabb igazságokra is rávilágít, mint az igazságszolgáltatás(ok) és elszámoltatás(ok) hiánya, ezáltal a tiszta lappal való újrakezdés ellehetetlenülése. A társadalmi tudatból persze

2 Csoóri Sándor: A nemzet mi vagyunk. *Alföld*, 1990/4, 16.

3 Csoóri Sándor: Nem, az nem lehet. *Hitel*, 2005/2, 3.

egy gombnyomással nem lehetett (volna) kitörölni a nemzetre és a nemzet-tudatra évtizedek óta ráarakódott salakot – ám itt többről van szó. Az állandó büntudatkeltés, az öngyarmatosító attitűd erőltetése, a szellemi kiüresítés és a teljes közöny kialakítása tovább folytatódott. Nem üldözendő cselekvés lett, hanem továbbra is szinte norma maradt a közbeszéd bizonyos szeleteiben.

Bár a tanulságok levonása kapcsán megspórolhatatlan az önmagunkba nézés, a nemzeti önismeret fejlesztése, mindez önmagában nem elegendő. Jó, ha tudatosítjuk magunkban: a közép-európai rendszerváltoztatások éppúgy egy nagyhatalmi rendezés részei, mint Trianon. A döntéshozókat nem értékek, hanem érdekek vezetik. Ahogy Trianonhoz sem az „elnyomó” és hibás magyar nemzetiségi politika megbüntetése vezetett (ez esetben a nyugat-európai államvezetők aligha nézték volna tétlenül a szomszédos országok jelentős részében a két világháború között, majd 1945 után zajló folyamatokat), úgy a kommunizmus bukására sem a magyar (vagy akár közép-európai) antikommunista ellenállás erősödése miatt került sor. (Éppen a magyar nép már 1956-ban példátlan hősiességgel és határozottsággal mutatta meg, mennyire nem akar a szovjet blokk része lenni.)⁴ Azon is érdemes elgondolkodnunk: a geopolitikai döntések mennyire terelték kényszerpályára a magyar politikát – 1920 és 1990 után egyaránt. Míg előbbi középtávon egyoldalú német, utóbbi a szovjetet felváltó azonnali ellenhatásként nyugati orientációhoz vezetett. Ahogy száz éve minden Trianon revíziójának, úgy a harminc éve elkezdődött korszakban a nyugati katonai-politikai intézményrendszerhez való csatlakozás reményének rendelődtött alá. Talán felmérhetnénk azt is, hogy mindez – a természetesen itt is, ott is értelmezhető sikerek mellett – milyen károkkal járt együtt. A két világháború között a földkérdés és a magyarság gerincét adó parasztság sorsának rendezetlensége, a második világháborúba való belesodródás, majd sok százezer magyar értelmetlen halála, a holokauszt, Don-kanyar és Gulág, végül az újabb háborús vereség és katasztrofális döntés lett a kényszerpálya bére. A rendszerváltoztatás értékelésekor sem hagyhatjuk figyelmen kívül a magyar nemzeti tulajdon elkótyavetyélését, az erőltetetten gyorsított privatizációt, a magyar ipar és mezőgazdaság tönkrevetését, a közép-európai országokkal való erősödő kapcsolat helyett a velük való folyamatos versengést (ki a jobb és „gyorsabb” európai?), a teljes szellemi-lelki kiüresedést. Kényszerpálya itt és ott – vagy a célok rossz és pontatlan kijelölése a mindenkori magyar elitek részéről, ami az adott program véghezvitelével járó, esetleges negatívumok fel nem mérésével párosult?

A főszerkesztői levél elemzendő keretként kínálja a magyar államiságról való elmélkedést és annak értékelését. Mit várhatunk az államtól? – szól a záró kérdés. Csoóri esszéjéhez térek vissza. „Egy állam működött Magyarországon

4 Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a dualizmus alatti magyar kisebbségpolitikát ne érhetnék jogos kritikák, és azt sem, hogy ne lett volna tiszteletre méltó és valóságos a kommunista diktatúrával szembeni ellenzéki fellépés.

a nemzet helyén” – állapította meg 1987-ben az elmúlt évtizedek Magyarországról. Sőt: „az állam rideg keret, idegen és mostoha képződmény, a nemzet ellenfele”. Megoldásként csupán az kínálkozott: „ha a nemzetet leromboló államot [...] felülről kényszerítették ránk [...], a nemzetet most nekünk *alulról* kell létrehozunk”. Azt is látta ugyanakkor: „A magyarság szétszórt egységét: egyéneit és csoportjait azonban csakis egy erőteljes Magyarország kapcsolhatja össze, mint ahogy a határainkon túli védtelen kisebbségeinkért is csak egy európai jogállammá átalakuló Magyarország hadakozhat.”⁵ Az 1990-es szabad választásokkal elviekben lehetővé vált, hogy a nemzet – illetve legyünk pontosak, 2014-ig az ország⁶ – maga döntsön arról, kiket hatalmaz fel az állam irányítására (jobb esetben: milyen felhatalmazással látja el a választottakat). Az állam nem lehet mindenható – de szerepe aligha nélkülözhető a nemzetépítés folyamatában.⁷ A magyar nemzeti érdekek képviselését – aminek természetes része a nemzet szerves részét képező, határon túl élők védelme is –, az egységen munkálkodók támogatását és megbecsülését várhatjuk tőle – de rá várunk felesleges és értelmetlen. Ahogy a rendszerváltoztatás általunk nem mindig kellően (el)ismert szereplői sem mástól várták a megoldást: a legkorábbi civil szervezetek között a Bethlen Gábor Alapítvány vagy a Rákóczi Szövetség alakulásától azon munkálkodott, hogy a köztünk levő mesterséges határokat és kerítéseket lebontsák. Ma is mindannyian, egyenként, önmagunkban képesek lehetünk gondolkodásunk felszabadítására. Arra, hogy legalább magunkban ne tegyünk különbséget budapesti és nagyszőlősi, kishegyési és pozsonyi, érmihályfalvai és New York-i magyar között. Hogy ne hagyjuk, hogy továbbra is a tudatlanság legyen az uralkodó, hogy a gyűlölet magvai termékeny talajra hulljanak. Hogy a következő nemzedékek számára a hogyan tanultál meg ilyen szépen magyarul világa helyett az egy vérből valók vagyunk-ét építsük fel.

5 Csoóri *i. m.* 1990, 3–20.

6 A Magyarországon lakhellyel nem rendelkező, az állampolgársági törvény kiterjesztésével állampolgárságot szerzett határon túli magyarok először a 2014-es országgyűlési választáson voksolhattak a magyar pártlistákra. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a nemzeti kötődés és állampolgárság között egyenlőség állt volna be – elég, ha a felvidéki magyarságot sújtó szlovák állampolgársági törvény következményeire gondolunk.

7 A rendszerváltoztatás harmadik évtizedében kialakult, az addigiaktól erősen eltérő, egy domináns erő által meghatározott politikai struktúra lehetővé tette a nemzetpolitika újragalmazását, bizonyos nemzetpolitikai rendszerváltoztatás megalapozását. A szimbolikusnak látszó, ám komoly gyakorlati jelentőséggel is bíró intézkedések (magyar állampolgárság kiterjesztése, a választójog kiterjesztése stb.) mellett a fiatal nemzedékek pozitív tudatformálására való kísérletek (határon túli magyar területekre szervezett osztálykirándulások stb.), illetve az elcsatolt területeken élő magyarok számára meghirdetett gazdasági programok (leghangsúlyosabban egyelőre Kárpátalján) mintha egy irányba mutató rendszerré állnának össze. A Trianonról alkotott kép formálására tett kísérlet június 4-e nemzeti összetartozás napjává nyilvánítása, valamint a nemzeti összetartozás melletti tanúságtételről szóló törvény elfogadása, amely kijelöli az új nemzetpolitika kereteit, megállapítva az eddigi kísérletek kudarcait és tiszteletét fejezve ki a magyarnak megmaradó közösségek erőfeszítései előtt.

Személyes hálát és köszönetet is mondhatunk azoknak, akik a folyamatos nyomás terhe alatt, az állandó utódállami kísérletek ellenére megmaradtak a magyar közösség részének. Mindezzel tanúságot tehetünk arról: mi nem területben, hanem lelkekben gondolkodunk – és amikor a határon túli magyarság sorskérdéseiről beszélünk, akkor szeretteinkről, családtagjainkról, barátainkról, végső soron önmagunkról beszélünk. 2020-ban a két évforduló jegyében két különösen nehéz, sok évszázados kihívást is érintenünk kellene. A realista megközelítés nem sok jóval kecsegtet, talán agyon is nyomna bennünket. Csurka István ugyanakkor az 1986-os „kulturális ellenfórumon” elhangzott előadásában a realizmus lefegyverző mivoltára figyelmezteti a következő nemzedékeket is: „A realitás, ahogy ma átéljük, egész nemzetekre, földrészekre és a nemzedékek sorára telepszik rá. Mint egy súlyos, vastag felhőtakaró, ami egész tavaszokra és egész nyarakra takarja el a napot. Igen, barátaim, a realitásoknak nincs tavasza, csak füstködje és korma. Pedig az emberiséget, ha vitte előre valami, csak az vitte, hogy nem fogadta el a realitásokat. Hogy mindig támadtak olyan célkitűzők, akik nem fogadták el az elfogadhatatlant, és a milliók, ha sokszor csak lassan és vonakodva is, az ő elszánt mozdulataikat követték, mígnem végül a társadalom legkisebb sejtje is kikelt önmaga realitásából, és megpróbálta megalkotni a maga ideális jövőjét... Az elfogadott realitásban csak törpék vannak és törpébbek.”⁸ Néha megvalósíthatatlannak tetsző célokat is ki kell tűznünk magunk elé. A két gordiuszi csomó a következő: a Közép-Európával (szűkebben véve a szomszédainkkal) való viszony, valamint itthoni, belső viszonyaink rendezése. Mindkét esetben elsősorban kérdéseim vannak. Vajon Ady látomása ezer év óta rokon „gyalázatunkról”, „keservünkről”, a Duna és az Olt egy hangjáról mindörökké megvalósíthatatlan álom marad? Trianon tükrében kérdezhetjük persze úgy is: képes lehet-e a mindenkori magyar politika sérelmeink észben és ébren tartása mellett – azaz nem önfeladó módon – együttműködni a sok tekintetben sorstárs szomszéd országokkal? Lehet-e kezét nyújtani rendezetlen ügyek tömkelegével a hátunk mögött? (Csak a példa kedvéért, sajnos a teljesség igénye nélkül: Malina Hedvig és a felvidéki magyarság állampolgársága, Úzvölgye és a fogva tartott, terroristának maszkírozott székely fiúk ügye, az ukrainai magyarság nyelv- és iskolatörvénnyel, behívásokkal, fenyegetésekkel való sújtása.) Van-e ugyanakkor más választásunk? Bohumil Hrabal cseh író méltatva Kiss Gy. Csaba így fogalmazott 1988-ban: „Tudja jól, nem először és nem is utoljára mondják neki, hogy éretlen és elmaradott, önjelölt tanító bácsik szeretik fölvilágosítani arról, amit ő jobban tud náluk, hogy mi a demokrácia. Hrabal világa kézzelfoghatóan tanúsítja, Közép-Európa népei nem valami rakoncátlan nebulók, akik újra és újra fegyelmezésre szorulnak, hanem a történelem prése alatt eltorzult alakok, akik mégis átmentették magukban Európát.

8 Csurka István: Az elfogadhatatlan realitás. Felszólalás a budapesti kulturális anti-fórumon. *Irodalmi Újság*, 1986/1, 3.

Súlyos áldozatok árán, fortélyokkal és meghunyászkodva is.”⁹ Az önjelölt, demokráciára tanító bácsik és nénik ugyan ma sem lettek kevesebben, térségünk viszont értékes, bár nagyon drágán megvett tapasztalatokkal lett gazdagabb. A kommunizmus bukása, a rendszerváltoztatások (nagyreszt) békés lefolyása, majd a nyugati szövetségi rendszerhez való csatlakozás után mára egyre jobban kirajzolódnak a térség nemzeteinek közös érdekei és értékei. És tudata is: mi is Európa vagyunk. Vagy ha úgy tetszik: Európa mi is vagyunk. Ennek egyre tudatosabb vállalását láthatjuk az Európa jelenéről és jövőjéről szóló vitákkal kapcsolatos közös/hasonló állásfoglalásokban, a hagyományos értékek iránti fokozottabb fogékonyságban, de a kommunista diktatúrák elítélését sürgető törekvésekben is.

A második, megoldhatatlannak tűnő probléma önmagunkhoz kötődik. Csoóri Sándor többször idézett esszéjében drámaian, de valamennyire a biza-kodás hangján még azt írta: „A mai alakjára összezsugorodott Magyarország elérte a csonkolhatóság alsó határát. Már egy porszem is elvehetetlen belőle. S nekünk – ha törik, ha szakad – ebben a körülménybált országban kell megújul-nunk, amelyből egyelőre nem törhetünk ki semerre.”¹⁰ Vajon alkalmas lehet-e a századik és a harmincadik évforduló arra, hogy egyetértési pontokat teremtsünk magunk között? E kihívás talán még az előzőnél is kevesebb sikerrel kec-segtet. A kettős évfordulónak ugyanakkor arra is emlékeztetni kell bennünket, hogy a „Nem, nem, soha!” és a „Ruszkik haza!” követelése képes volt a magyar lelkek egyesítésére. Az elmúlt három évtizedben ezzel szemben szinte képtele-nek voltunk nagy, közös, mindenki által elfogadható célokat tűzni magunk elé. Amelyek ilyenek tűntek, azok sokszor ismét illúzióknak bizonyultak. A nagy, közös ellenség eltűnésével természetesen széledünk szét úgy, hogy szinte a közös nyelv és fogalomrendszer is szétfoszlik? Hogy a normalitás kereteiben sem tudunk megegyezni? Vajon képesek vagyunk-e az öncsonkítás újabb és újabb fázisai helyett önmagunk és a mások fájalmát is megérteni? Tudomásul tudjuk-e venni és képesek vagyunk-e megérteni a nemzetből való önkirekesz-tés létező folyamatát? Egyáltalán fenn tudunk-e maradni az ismert nemzeti keretek között, szuverenitásunkat fenntartva, de egy egységben azokkal, akik-ke a mindannyiunkra leselkedő veszélyeket csak közösen tudjuk elhárítani?

Válaszok helyett csupán újabb kérdések. A válaszok felé úgymint csak a 2020-ban elkezdett (folytatott?) cselekvés terelhet mindannyiunkat.

9 Kiss Gy. Csaba: Bohumil Hrabal. *Hitel*, 1988. november 30., 35. (Köszönöm Kávássy János kollégámnak, hogy felhívta a figyelmemet az írásra.)

10 Csoóri: i. m. 1990, 19.